

Есеналиев А.Е., Торгаутова Ш.А.,* Рыстанбекова Ж.М.

заң ғылымдарының кандидаты, доцент «Қазақстан Халықтар Ассамблеясының» арнайы кафедрасының меңгерушісі. М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан тарих магистрі, Ғылыми-зерттеу басқармасының бас маманы, ҒЗБ «Мұра» жас зерттеушілер және шығармашылардың Кіші Академиясының жетекшісі М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан тарих пәнінің жоғары санат оқытушысы, Шымкент көлік колледжі, Шымкент, Қазақстан

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ҚЫРЫ МЕН СЫРЫ ОТПАР

Автор корреспондент: torgautova82@mail.ru

Түйін: Бұл мақалада ел тарихындағы Қазақ Елімен және шетелдердің инвестициялық заңнамасының дамуының жалпы заңдылықтары мен негізгі тенденцияларын тану үшін және оның заңнаманың дербес саласы ретінде пайда болуы мен қалыптасу тарихын зерттеуге қажетті деректемелер жазылды. Отырар – Қазақстанның орта ғасырлардағы әйгілі қалаларының бірі. Тарихи деректерге үңілер болсақ, Отырар кезінде Фараб деген атпен де белгілі болғанға ұқсайды. Ұлы ғұлама, данышпан бабамыз Әбу-Нәсір әл Фарабидің туған қаласы көптеген ғасырлар бойы батыс пен шығысты байланыстырып тұрған күретамыр орталығы болған. Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері көрсеткендей, бұл қала сол кездің өзінде–ақ озық ойлы жобалармен тұрғызылғаны анықталды. Тарих айтады: Ұлы Отырар Кіндік Азия Қазақстандағы ғана емес, бүкіл әлемдік өркениетке аты мәшһүр қала.

Кілттік сөздер: Ұлы дала, Отырар, қалыптасу, деректер, археология, қазба жұмыстар, өркениет,

Отырар – Қазақстанның орта ғасырлардағы әйгілі қалаларының бірі. Қаланың қалдығы Отырар төбе деген атпен белгілі, қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданының Шәуілдір елді мекенінің жанында орналасқан. Отырар қаласы туралы көшпеген саяхатшылардың жазба деректерінде айтылады. Тарихи деректерге үңілер болсақ, Отырар кезінде Фараб деген атпен де белгілі болғанға ұқсайды. Алғаш сол аймақтың аты Фараб атанып, астанасы Отырар болған, ал кейіннен қаланың өзі де Фараб атанған (ҮІІІ ғасырда). Сонымен бірге қала ІХ ғасырдың басында Тарбан деп де аталған. Қаланың мұндай аты Білге Қағанға арналған ежелгі түрік руникалық жазуында кездеседі. Ал ХІІІ ғасырдан өмір сүруін тоқтанғанға дейін қала Отырар атанған. Отырар қаласының атының дәуірлеп шыққан кезі Шыңғыс хан жаугершілігі тұсында 1218 жылы Шыңғыс хан Қайырхан басқарған қазақ қаласына 450 адамнан тұратын саудагерлер елшілігін жіберді. Саудагерлер керуені Отырарға келген кезде Қайырхан олардың арасында «жансыздар» бар екенін естіп, сенімсіздік білдіреді де, тұтқынға алып жазалайды. Осы уақиға монғолдардың қазақ даласына жаугершілік жасауына себепші болады. 1219 жылы құмырсқадай қаптаған монғол қолы Отырарды қоршап алып, бес ай бойы жанкешті ұрыс жүргізеді. Ақырында өз іштерінен шыққан әскери басшы Қараша қожаның сатқындығынан қала монғолдары ойранына ұшырап, қайсар да ержүрек басшы Қайырхан қолға түседі.

Осындай есеңгіреткен қырғыннан кейін де Отырар қайтадан ес жиып, бұрынғы қалпына келіп отырды. Бір жағынан тоғыз жолдың торабында – Жібек жолының бойында орналасқандықтан, қала экономикалық жағынан тез өркендеп өсті. 1248 жылы қалада алғаш рет Отырар белгісімен ақша соғылды.

Ұлы ғұлама, данышпан бабамыз Әбу-Нәсір әл-Фарабидің туған қаласы көптеген ғасырлар бойы батыс пен шығысты байланыстырып тұрған күретамыр орталығы болған. Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері көрсеткендей, бұл қала сол кездің өзінде-ақ озық ойлы жобалармен тұрғызылғаны анықталды. Қаланың бір елең еткізетін, мамандарға ой салатын жері - оның су жүйелерінің қазіргі қалалардағы жүйелерге тән ұқсастығы. Онда үйлердің әр бөлмесіне су құбырлары жүргізілген. Құбырлардың жасалуы да әрі ықшам, әрі әдемі, ернеулеріне нақышты өрнектер салынған. Үй мен үйдің арасын жалғайтын құбырлар бұлардан едәуір жуандау болып келеді. Сонымен қатар кейбір бөлмелерде жуынып шайынатын бұрыштар, тіпті ванналар кездеседі – деді 1975 жылы археологиялық қазба жұмысына қатысқан зерттеуші, өнер танушы Әбдуәли Төлебиев.

Отырар тарихы біздер үшін ерекше. Біріншіден, бұл қала – адамзаттың екінші ұстазы атанған әл-Фарабидің отаны. Осының өзі-ақ Отырардың атағын шығаруға жетер еді. Ал, бұл жерден одан бөлек тағы 33 әл-Фараби шыққан. Екіншіден, Отырар өз заманындағы руханият астанасы болған. Александриядан кейінгі әлемдегі ең үлкен кітапхананың осы қалада орналасуы тегін емес. Үшіншіден, Отырар өзінің қаһарман қорғаушыларымен өшпес даңққа бөленген, батырлықтың, отансүйгіштіктің теңдесі жоқ баламасына айналған. Сондай-ақ бұл жерде Қожа Ахмет Иассаuidің ұстазы Арыстанбаб жерленген. Жалпы қазақ жерінде өмір сүріп жерленген әулиелердің үлкені Арыстанбаб екенін көне жұрт бекер айтбаса керек «Сайрамда бар сансыз баб, Түркістанда түмен баб, ең үлкені Арыстанбаб».

Бұл тек қазақ халқының аузындағы әңгіме емес Орта Азияда тұратын түркі тілдес халықтарының жадындағы теңеу, аңыз-әңгіме. Арыстанбаб Фараби мен Қорқытты қасына ертіп Қазығұрт тауының бойында ауа-райы мен аспан денелерін зеріттейді және де көптеген зертеліп зерделенген дүниелерді Қожа Ахмет Иассауиге тапсырады деген жазба деректер табылуда. Д. Қонаевтың ел ішіне тараған әңгімесінде Сауд-арабия бір адамның туған жері мен өлген жерін әруағын ардақтап, әлемдегі алдыңғы қатардағы мемлекеттердің қатарында көркейсе, ерте ме, кешпе Арыстанбабтың сондай киелі жер ретінде әлемге танылуы әруақтарды сыйлаудан деп тегін айтпаса керек.

Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Орталық Азия халықтары орта ғасыр дәуірінде жоғары дәрежедегі жарқын мәдениет жасай білді. Отырар, Тараз, Сайрам сияқты тағы басқа қалалар, ірі-ірі мәдени орталықтарға айналды» десе, Үкіметіміз 2004 жылдың 30 қыркүйегінде «Көне Отырарды қалпына келтіру» туралы №1009 қаулы қабылдады. Өйткені, тамырын тереңге тартқан Отырар тарихының айтары мол, аңғартары одан да көп еді. Сонау көне заманның әр қырынан айғақ берер деректері мен дәйектері өмірдің өзіндей шексіз болатын.

Тарих айтады: Ұлы Отырар Кіндік Азия Қазақстандағы ғана емес, бүкіл әлемдік өркениетке аты мәшһүр қала. Күллі әлемге ғылым мен білімнің, ерлік пен қаһармандықтың өнегесін паш еткен еңселі, өркениетті орда. Біздің Ұлы қаламыз – Отырар туралы баба тарихымыз енді-енді, тіл қата бастады. Қадым заманнан қалған көне ескерткіштер, құм астында көміліп қалған көзелердегі көне жазулар, бүкіл түркі дүниесінің алтын қазыналары ежелгі Отырар тарихы туралы сыр шерте бастады.

Отырар тұтас қазақ елі мен ұлттың бөлінбес меншігі, қайталанбас жауһары, алтын қазығы. Бұл ұлы даланың ұлағат тұнған, ырыс қонған бір бөлшегі. «Отырарды Отырар еткен де оның шарапханасы мен мейрамханасы емес, кітапханасы еді» деген қытай саяхатшысы Лу Цзиннің сөзі еске түседі...

Отырар тарихы – аса көне тарих. Тарихта қазақ халқының түп төркіні б.д.д. VII ғасырдан бастап жазба деректерде кездеседі десек, сол кезеңде Жетісу өңірі мен Шу, Талас және Сырдария алқаптарынан мұнаралы қорғандар мен қоршалған қала орталықтары қалыптаа бастағаны анықталып отыр. Солардың көпшілігі Тянь-Шаньтауының етегінде, Арыс өзені мен Сырдарияның орта және төмендегі ағысындағы алқаптардан табылды. Тарихи жазбаларда Сүткент, Аргубанкент, Аққорған, Өзгент, Ашнас, Баршыкент, Жанкент, Фараб(Отырар), Испиджаб (Сайрам), Кедр, Қарнақ, Сығанак, Сауран, Жөлек қалаларының

аттары бірге аталады. Бұл тізімдерге Баласағұн, Тараз, Алмалық т.б. қалалардың аттарын да қосуға болады.

Жалпы тарихи-географиялық орнына қарай Отырар қаласы ірі сауда нүктесіне орналасқан. «Орта Азияда бұдан ең қолайлы, ең қауіпті орынды табу қиын болатын» (А.Н.Бернштам). Отырардан шыққан сауда жолы Тараз бен Баласағұнға, Шығыс Түркістанға, Шаш, Соғдыға, Мерв пен Нишапураға, Хорезмге, Кавказға қарай кететін.[1]

Отырарда сонымен қоса ғажайып үлкен қыш ыдыстар – хумдар көптеп кездеседі. Олардың кейбірінің үлкендігі адам бойындай зор болып келеді. Ол ғажайып ыдыстарда, құмыраларды астық, жем сақталатын болған. Қазір Отырар қазынасының аса бір көзге елеулі көрінетіні – оның керамикалық ыдыстары, күміс, қола құмғандары және түрлі қыш қақпақ дастархандары. Әсіресе Отырар керамикалары өзінің композициялық құрылымы жағынан, Ою-өрнектерінің күрделілігі, ерекшелігі жағынан назар аударады. Қаншама ғасыр өтсе де табақтардағы бояулар өз сапасын жоймаған. Бояу түрлерінің бір-бірімен жымдасуы, әдемі нақышты өрнегі, жасалу сапасы берік.

Кейінгі қазба жұмыстарының нәтижесінде Отырарда сәулетті сарай, мешіттердің болғанын дәлелдейтін олардың қалдықтары аршылып алынады. Бұл жағынан Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Ш.Уәлиханов атындағы археология, тарих және этнография институтының Оңтүстік Қазақстан кешенді экспедициясының 1970 жылдан басқарып, жемісті еңбек істеп келе жатқан атақты археолог ағаларымыз Кемел Ақышев пен Кирл Байпақовтың ашқан жаңалықтарының арқасында Отырар қазынасы жалпақ жұртқа әйгіленді.[2]

Көне **Отрар жерінен шыққан** күні бүгінге дейін 33 әл-Фараби анықталып отыр. Олардың қатарына Әбу Насыр әл-Фарабиден бастап 1.Аббас әл Жаухари әл-Фараби 2.Әбу Насыр әл-Фараби 3.Әбу Ибрахим Исхак әл-Фараби 4.Исмаил әл Жаухари әл-Фараби 5.Әламаддин әл Жаухари әл-Фараби 6. Әбумұхаммад әл Мұқаддаси әл-Фараби. 7. Әбілфады Сыдық әл-Фараби 8. Саадәлмүлк әл Уасиджи әл-Фараби (Уасидж- қазіргі Оқсыз). 9. Әбухабз Омар ибн әл Хасан Әбдиқан әл-Фараби. 10. Яхия бин Ахмад Абу Закария әл-Фараби. 11. Ахмед әл-Фараби. 12. Мұхаммадін Хүсейн Нәжидадин әл Усуршани Мұхаммад бин Хүсейн әл-Фараби. 13. Аррахасан әл-Фараби.14. Әбілфаді Тахир ибн Мұхаммад әл-Фараби. 15. Абдолла бин Мұхаммад бин Юсуб Насыр әл-Фараби әлазий.16. Абуәли Хасан әл-Фараби. 17. Әбдассамат әл-Фараби. 18. Бұрханаддин Ахмед әл-Фараби.19. Әбілқасым Әлфариabi әл-Фараби. 20. Махмұд әл-Фараби. 21. Қааумаддин әл-Фараби. 22. Әмірғали ибн Әміркәфи әл-Фараби. 23. Ундададдин әл-Фараби. 24. Қиомаддин әл-Фараби. 25. Әләдин Әбілхарис әл-Отрари. 26. Мәджидаддин әл-Отрари. 27. Саид Джалаладдин Әлиқаді әл-Отрари. 28. Маудо Мұхаммад әл-Фараби. 29. Бадраддин әл-Фараби. 30. Хосамаддин Әбу Али Ахмед әл-Отрари. 31. Әбдүлләтип әл-Фараби. 32. Камалладин Әбунасыр Юсүф әл-Фараби. 33. Мұхаммад Абдолла әл-Фараби.

Осы Отырар қаласынан шыққан ұлы ғұламалар - әл-Фарабилердің саны 33-ке жеткенін шығыстанушы, дінтанушы, әдебиет зерттеушісі, филология ғылымдарының докторы Әбсаттар Дербісәлі мәлімдеді. Осы салада зерттеу жұмыстарын жүргізіп жатқанына 40 жылға таяған ғалымның айтуынша, сонау 10-шы ғасырдан бері қарай, шамамен 14-ші ғасырға дейін Отырардан шыққан ғұламалар әл-Фараби болып аталып келген екен. Арабтар ол кезде Отырар шаһарын Фараб деп атаған. Бергін келе, ғұламалар әл-Отырари деп атай бастаған.

Ауыл үстінен өтетін үш өзеннің – ұзына аққан арыстың, кішілі үлкенді, оманның арғы басы Талды арық талының желекті саясын саялап, **Жетімнің қырын**, Талды арықтан Д. Алтынбеков каналының сол беткейінде **Ақ төбе** болса, оң беткейінде жатқан көне төмпешіктер қазіргі атауы **Жалпақ төбе**, **Көк мардан**, **Бесік төбе**, **Шөл төбе**, **Алтын төбе**, **Күл төбе**, **Қара келіншек** атауындағы бұрынғы қыпшақ өркениетін кеңге жайған Ұлы Жібек жолында орналасқан қалалар, қызықтарын қойнына қаптап, үнсіз-тілсіз томсарып жатыр! «Мені ұмыттың» деп ту сыртын беріп, томаға – тұйық қалып танытатын да секілді. Ал ауданның батыс жағында орналасқан қазіргі «Арыстанбаб» кесенесінің

шығыс жақтау беткейінде жатқан «Отрар төбе». Бұрынғы Отрар қаласы «Араб» деректерінде 8-ші ғасырдан бастап кездеседі». Олардың қатарындағы «Мұхаммад Абдолла әл-Фараби соңғы жарты жылдың төңірегінде табылды, - деді ұстаз ғалым ағамыз Әбсаттар Дербісәлі. - Бұл жөнінде маған бір кісі көмектесті. Ол: «Сіз осы әл-Фарабилерді іздеп жүрсіз ғой. Мына Мұхаммад Абдолла әл-Фараби деген ортағасырлық ғұлама сіздің тізіміңізде жоқ. Бұл кісінің кітабы Американың Принстон университетінің кітапханасында жатыр»- деді. Бұл ғұлама өз заманында логика саласының маманы болған екен.

Сонымен әл-Фарабилердің саны 33-ке жетіп отыр.» Туған жеріме тереңдей жіберген тамырымды ешкім қозғай алмас деуші еді. Қайда-ан! Көне қалалардың өмір күнкөріс қамы халықты әр тарапқа таратып, тарыдай шашып жіберді, ақыры. Туған жерге бәрібір кіндігімнен байланып, діл-тамырыммен жалғасқанмын деген халық. Жүйе – жүйкемді оған деген махаббат пен сағыныш сыздата өріп, күндіз түгілі, түнде де тынышымды алады демекші, сол кездегі, Отрардан шыққан данышпан шешешдер мен данагөй ақсақалдар. Иншалла, осы сезім, осы қасиет тарпаң уақыттың табанында тапталып қалмады. Ел ішін, күллі қоғамымызды әлсін –әлі тітірете дүр сілкініп өтер өзгерістер дүмпуі Ел басымыздың «Ұлы даланың Жеті қыры» мақаласының әсері. Туған жерге деген ұлы сезім, сүйіспеншілігі сол, бәз – баяғы қалпында өз тұғырында туын жықпай желбіреп тұру!

Бір қызығы, туған жерге табаным тисе болды, оның дем-тынысын бағзы кездегідей сезініп, көңілде қалған ғажап көрініс-елестерді қайта тірілтіп-ақ келеді. Кей кездері ауданның пәлен мың шаршы шақырым жазғы жайылымдығын Сырдан тасыған мұздақты су басып өзінің табиғи мінезін танытып отыратыны көпке аян.

Баяғыда Маңғол шапқыншылығынан қорғану үшін ұйымдаса «Жаңа қорған» мен «Қызыл қорғанды» тұрғызып, жауға қарсы тұрып, күресіп, ерлік танытқан қалалар. Осы елден шыққан Қайырхан мен оның замандас қайсар батырлар қазақ мемлекетінің қалыптасуына, кейінгі ұрпаққа шежіре. «Отырардан шыққан қос батыр» аттымен Ұлы Отан соғысында отанын қорғаған Отырарлық Кеңес Одағының Батырлары Т. Ибрагимов пен С. Әшіров туралы көптеген деректер мен мағұлматтар айтылып, әскери-патриоттық әндер жазылды. Қазақ халқының бір туар қайраткерлері Н. Оңдасынов, Ө. Жәнібеков, Н.Төрекұлов, С.Қожанов, Ш. Қалдаяқов секілді азаматтарды аудан халқы теберік ретінде таниды. Берідегі бірнеше ондаған ақын – жазушылар, ғалымдар мен өнер-майталмандары, батыр аналар- барлығымыздың ортақ мақтанышымыз болды. Оларды бір-бірімізден бөле жармадық. Көпшіліктің игілігі жолында тындырған тірліктері кейінгіге үлгі болсын дейміз.

Сыр бойында осы ұлы адамның өнерінің жалғастырушысы болып, байтақ Қазақстанға танымал болған көптеген ақын, жырау, сөз зергері молынан шыққан. Олар: Майлы қожа, Аяған қожа, Қыпшақ Бұдабай, Балқы Базар, Қаратамыр, Дүр Оңғар, Шораяқтың Омары, Қарасақал Ерімбет, Ешнияздың Жүсібі, Таубайдың Жүсібі, Нұртуған жырау.

Бір кездегі батыр, билерін, халыққа қайырымды тиген байлары мен бектерін тоған тұрғызып, арна тартып, ортақ игілікті еселеуге үлестерін қосқан арлы азаматтарын қастерлеп, осындай ерлерімен толыққан елдің тарихи жадын жақсы ісімен жаңғыртар батырлары жарқ етіп көрінер. «Отрар Ұлылар мекені» демекші, оның бір туар ұлдары Қажымұхан атамыздан ізін жалғаған Сидней олимпиядасының жеңімпазы қазақтың батыр ұлы Б. Саттархановты айтқым келеді. Әйтеуір, бұл үміт, арман ғана болып қалмас. Ел қаһармандарын қайталап туар. Туып та жатыр. Оның әлі-ақ үлкен шоғырға айналары да анық.

Мысалы, Бүгінде кемеліне келген меценат, іскер азамат, белгілі ғалым Серікжан Сейітжановтың бұрнағы жылы кәсіпкерлік құрылымдарын қаладан ашып, өзінің өскен жері «Шілік» ауылының аузына ең қиын сәтте су тамызып, мектеп пен мешіт тұрғызып, жұмыс орындарын көбейтіп, ел-жұртының кезерген ернін аққа жарытқан азамат елдің есінде, оның ізбасарларыда қазіргі таңда өздерінің туған жер – ұлы Анамызбен еш күдірет

ажырата алмастай кіндігіміз бір болып діл – тамырымызбен біте қайнасып кеткеніміз, бала кезіміздегі «біріміз – бәріміз үшін, бәріміз – біріміз үшін» деп, қандай игілікті болсын ортақ ету тұрғысындағы тәрбиенің әсері ме әлде... Әйтеуір, бұл біздің буын үшін жақсы үлгі болды. Өзімізді ауылға қарыздар сезінетінімізде содан. Күш шуағымен аймалап, Арыс пен сылқым Сырдың суына шомылып, құмына аунатып, самалымен сүйіп, еркін де бұла өсіргендігінен де болар, ұлы Анамыздың қойнындағы бұйырған несібеміз қара нан, қара шайдың дәмі әлі күнге таңдайымыздан кетпейді.

Туған жерге деген асқақ сүйіспеншілік сезіміміздің қызғылт жалты оның бұрнағы жасыл желегі семіп, реңі солғынданып, шаң мен тозың кебір тартқан табиғаты аясында өсіп, жетіліп келе жатқан бүгінгі ұрпақтың бойында жүр ме екен?! Олар біз секілді арманшыл ма? Атаның емес, Отанның ұлы болып бой түзеп келе ме? Осы ойлар бізді жиі мазалайды да жүреді...

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан Республикасының Президенті. Ұлы Даланың жеті қыры Егеменді Қазақстан. №223 21 қараша 2018.
Назарбаев Н.Ә. «Халық тарих толқынында» бағдарламасы. Электронный ресурс. «Халық тарих толқынында бағдарламасы». Источник: <https://e-history.kz/kz/contents/view/331> © e-history.kz.
2. Бернштам А.Н., Древний Отрар, “Изв. АН КазССР”, Серия археологии, 1951, С.108
3. Акишев К.А., Байпақов К.М., Древний Отрар, Алма-Ата, 1972.
4. Байпақов К. Ежелгі Отрар. Алма-Ата, 1997.
5. Айтаханов Қ. Рухы мықты елдің еңсесі биік. Шежірелі Отрар кітабы. Алматы қ, 2005.
6. Аманжолова М.К., Беркінбекова А.М., Әбілқасов Ғ.М. Мәдениеттану (барлық мамандықтардың студенттеріне арналған). Оқу құралы. Қарағанды. ҚарМТУ, 2004. 117 б.

Аннотация: В данной статье приводятся детали, необходимые для признания общих закономерностей и тенденций развития инвестиционного законодательства Республики Казахстан в истории страны и изучения истории возникновения и становления ее законодательства как самостоятельной отрасли законодательства. Отрар - один из самых известных городов Казахстана в средние века. Исторически сложилось так, что Отрар также был известен как Фараб. Великий город нашего великого предка Абу Насра аль-Фараби был центром архетипа западного и восточного веков. Как показали результаты археологических раскопок, в то время этот город также был построен с использованием современных конструкций. История говорит нам, что Великий Отрар Сердце Азии - это город не только в Казахстане, но и в мировой цивилизации.

Abstract: This article provides the details necessary to recognize the general laws and trends in the development of investment legislation of the Republic of Kazakhstan in the history of the country and to study the history of the emergence and formation of its legislation as an independent branch of legislation. Otrar is one of the most famous cities of Kazakhstan in the Middle Ages. Historically, Otrar was also known as Farab. The great city of our great ancestor Abu Nasr al-Farabi was the center of the archetype of the Western and Eastern centuries. As the results of archaeological excavations have shown, at that time this city was also built using modern constructions. History tells us that the Great Otrar Heart of Asia is a city not only in Kazakhstan, but also in world civilization .